

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА

*„Партије су у Срби постале при влади
србс. краља Милана М. Обреновића.“¹*

Друштвени развој Србије у 19. веку био је праћен озбиљним социјалним, економским и политичким проблемима. Политички живот је постајао све сложенији, да би у последњој четвртини века постао нека врста опсесије за идеолошки раздвојене људе. Западна Србија је била суочена са свим политичко-друштвеним проблемима који су мучили читаву Србију, али ће се у њој јавити и неки специфичнији политички моменти, произашли не само из природе политичких збивања, него и из ватрене нарави њених брђанских житеља. У њој ће се, на пример, јавити хронична хајдучија, која ће се крајем века претворити у „шумско“ политичко средство Радикалне странке. У њој ће доћи и до две отворене побуне сељака против обреновићевског режима. Године 1841. дићи ће се против великог данка сељаци из неколико драгачевских села, а године 1893. радикалски сељаци Горачића одупреће се неуставном политичком притиску Либералне странке. Због политичких сукоба и трзавица, падаће у овом делу Србије

и многе главе, које су, на ма који начин, политички озбиљније деловале у оквиру свог села, општине или среза.

Живот политичке, партијске Србије указује се и на надгробним споменицима. Некад се та Србија сама у записима објављује, а некад се посредно препознаје из података који, на први поглед, нимало не изгледају партијски. Политичке деобе Србије читају се на споменицима још од треће деценије прошлог века и непрекидно трају све до почетка овог века, до погибије последњег Обреновића, па и касније. У овом раду говориће се о надгробним сведочанствима која, на било који начин, указују на политички живот западне Србије. Но, треба одмах рећи да се надгробни записи о политичким личностима, догађајима, партијама и сукобима налазе готово искључиво на биљезима у Драгачеву и подручјима која се са Драгачевом непосредно граниче. Зато се из епитафних слова не могу пратити политичко-партијска збивања у деловима западне Србије који не знају за записе овакве врсте. Па ипак, са надгробника се не читавају само локална политичка догађања у Драгачеву и околу њега, већ се на њима, на посредан начин, јасно одсликава политичка историја читаве Србије, која је често знала да се и у врло драстичним видовима испољава у крајевима од Јелице и Овчара до Јавора и Златибора.

Србија је по ослобођењу од Турака живела шездесет пет година без политичких партија. Српски народ се у том периоду углавном делио, према династичким симпатијама, на обреновићевце и карађорђевићевце. Модерна диференцијација политичких тенденција у Србији почеће тек од Светоандрејске скупштине, а прве партије појавиће се почетком осме деценије 19. века, двадесет једну годину после смрти кнеза Милоша. Окорели самодржац, кнез Милош није за цело време своје владавине хтео да чује за политичке струје које нису „у једном согласију“ са њим, па се зато за време његовог живота о политичким партијама није могло ни говорити. Једном приликом, на почетку своје прве владавине, он је изјавио: „Противне партије све сам уништио“,² а други пут је, при крају свог другог кнезовања, казао: „И за партије нећу да чујем никакве, мени је сав народ једна партија, па тако хоћу да чувствујемо.“³ Милош је под партијама подразумевао не праве политичке партије, већ сваку опозицију његовом режиму, сваког ко политички друкчије мисли него он. Слично њему мислио је и кнез Михаило. Он је 1853. године, у емиграцији, писао „да се рађање нових партија и распри свим могућим средствима за у напредак укине“, а кад је поново дошао на власт, прогонио је „партаизам“ као највеће зло за земљу.

Података о неким политичким догађајима и сукобима из периода прве владавине кнеза Милоша на надгробницима нема. Све што се о том времену може закључити, посредне је природе. Тако се на два-три споменика из 1826. године нађоше трагови убиства извесних чувенијих људи. Та убиства би се могла довести у везу са Ђаковом бунтом, јер су Ђакове присталице, као политички бунтари против кнежеве самовоље, оштро кажњавани. Но, никако се не сме тврдити да су убијени из 1826. године жртве Ђакове буне, пошто се ни у једном запису ни буна ни разлози убиства не помињу. Иначе, познато је да се око стотинак Драгачеваца, предвођених попом Тривуном из Тијања и Николом Мићином из Зеока, солидарисало, у Крагујевцу, са Ђаковим присталицама. Међутим, споменик попа Тривуна не постоји, надгробна плоча Николи Мићином је нечитљива, а имена осталих драгачевских „ђаковаца“ су непозната, па се о њиховој судбини ништа не зна.

Одејај двадесетпетогодишње прве Милошеве владавине огледа се најбоље, и готово једино, на споменицима сеоских кметова.⁴ Кметови су тада били главни носиоци политичких и судских функција на селу, јер су села у то време била основне управне и самоуправне јединице. (Општине ће се основати тек 1839. године, када кнеза Милоша више не буде у Србији, па се зато пре тог периода нигде не помињу „преседатељи община“). Споменици Милошевим кметовима — који су сељацима судили за ситне преступе и спорења, купили порезу, објављивали расписе, уредбе и заповести, одређивали људе на кулук и, понекад, цепнули и по коју батину — разликују се од споменика кметова из каснијих периода. Пре свега, примећује се да су многи од тих кметова дуго, готово доживотно махали кметовским штапом по селу. Наилази се на записе да се кметовало непрекидно по двадесет и више година.⁵ Илија Стевановић из Петнице „кметово је у старо време 20 г.“, а Филип Обреновић био је кмет „от села Марковице и Тијања кои е кметовао без промене 20 год. при владенију књаза Милоша Обреновића“. Јавља се и звање „главни кмет“, што је опет одлика Милошевог времена. Главни кметови су водили прву реч, не само у својим селима, већ су били, после кнежинског кнеза или капетана, главни представници локалне власти у читавој кнежини, односно срезу. Они су, изгледа, властовали још дуже од обичних кметова. У Губеревцима је споменик Панта Плазине, „главног кмета драгачевског, кои је 25 год. честно и поштено кметовао“, а у Вирову је сахрањен Милоје Недељковић, „бивши најглавнији кмет 36 г. у срезу драгачевском“. Иако су кметови у Милошево време пос-

тављани од више власти, са споменика се стиче утисак да неки од њих нису уопште подлегали поновној изборности, као да се ради о турском, предустаничком периоду, када „самоникле“ кметове нико није ни бирао, али ни укидао.⁶ Из записа произлази да су појединци кметовали непрестано од 1815. па све до 1850, дакле и после Милоша, под уставобранитељима! Били су то, свакако, најспособнији, али и најлојалнији и ни по чему „недостаточни“ кметови.

Са понеких споменика се види да се кметовање појединих кметова завршило са Милошевом владавином. Сменом Кнеза, дошло је до смењивања његових пријатеља уопште, па и кметова. На основу анализе садржаја појединих записа о кметовима, тачно се може утврдити да су извесни са властовањем прекинули баш 1839. године. Тако се, на пример, може тврдити да су те године раскмећени сви они којима на споменицима пише да су кметовали двадесет пет година, јер толико је трајала Милошева прва владавина. На једном споменику је и директно означено време престанка кметовања. Јован Бутарин из Липнице био је кмет „од 1820. год. па до 1839.“⁷

Почетком пролећа 1841. године, за време прве владе кнеза Михаила, у Драгачеву је дошло до побуне. У Трбовцу, Миросалцима, Трешњевици, Котражи, деловима Церове и Краварице осиромашени сељаци су се побунили, јер нису могли да плате цео годишњи данак одједном. Они су подигли штапове на среског капетана и његове пандуре и свезане их повели у Чачак, па су их зато пандури окружног начелника Стевче Михаиловића, на чачанској пијаци, прописно избатинали, одваливши им по 40—50 штапова. Коловође ове побуне, Периша Вранић из Миросалца и Мацо Цветић из Церове, осуђени су оштрије. Периша да пет година на робији „у лакоме гвожђу пребуде“, а Мацо „да се из пушака убије и тело његово на точак метне“. О овим бунтовницима нема никаквих надгробних казивања. Сви су они помрли за време обреновићевске владавине, па се ништа из њихове побуњеничке биографије није ни смело на надгробне каменове да ушпица.

Уставобранитељски начин управљања селом може се лако препознати на споменицима. Одмах по доласку на власт, уставобранитељи су установили општине са примирителним судовима, у којима суде главни кметови за сва лакша дела и ситније спорове. Од тада се и на надгробницима помињу „општине“, њихови „преседатељи“ и примирителни судови, који, поред осталог, опомињу и на прве сеоске суднице, хапсане и мацке са дрвеним клинцима. Милован Раковић из Трешњевице „бист главни кмет примителног суда; законоподобно 12^{есг}

г. судио и при својој чести умро сеп. 21^г 1850. г.“ Сточарски трговац из Виче Димитрије Милекић хвали се својим избором за кмета и председника: „Потом житељи ме села Виче кметом изабраше, позние за председатеља ме вргоше.“ Теовило Маслаћ из Папратишта био је „председатељ примирителног суда общ. папратинске“, а Радован Марић из Добродола вршио је функцију „главног кмета общтине каранске“.⁸

Године 1839. престао је милошевски, а настао уставобранитељски период. Кнез Милош је, пошто му је уставобранитељска опозиција, преко свог Совјета, ограничила аутократску владавину, абдицирао и напустио Србију. После тога уставобранитељи, са Вучићем и Петронијевићем на челу, почеше прогон својих противника. У том обрачууну настрадао је велики пријатељ кнеза Милоша рујански сердар Јован Мићић. Запис на Мићићевој надгробној плочи, у порти ариљске цркве, упечатљиво казује како се судбина овог познатог и окрутног представника Милошеве управе нагло преокренула са променом политичког режима. За време господара Милоша живео је срећно, главарски, а за време уставобранитеља-мученички, робијашки. На црвенкастом плочастом надгробљу, између осталог, записано је: „Већу част живота провео је срећно. Био је с врло мало изузећа од почетка ослобођења Србије од Турака под књазом Милошем Обреновићем до престанка владе Обреновића фамилије поглавар ужичке наие под разним званија и чина именом и то за време рата као војсковођа, а поздние као грађанскиј управитељ. Издануо је као политичниј заточеник у Гургусовачкој кули⁹ на мученичкој постељи лицем на Св. Архид. Стеф. 1844. год.“ Оваква смрт преког и жестоког рујанског сердара добрим је делом и освета за смрт Карађорђевог совјетника Младена Миловановића, кога је негде на Златибору потајно смакао баш Мићић, по наредби Милошевој... Родбина Мићићева, плашећи се да заслуге сердареве у другом устанку, и после њега, под новим, уставобранитељским, режимом, а и касније, не остану народу непознате, завршила је запис реченицом: „Дела његова, ако буде праве историе србске, неће потомству непозната остати.“ Победници пишу историју, па се побеђени плашио искривљене слике о себи и свом времену.

Другачија је политичка и животна судбина Мићићевог савременика Јована Демира, такође главара ужичке нахије. У Дражиновићима леже кости „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа, а понизние при владенију сина Карађорђева књаза Александра пензионера г. Јована Демира.“ Као што је на Мићићевом надгробнику избегнут помен Карађорђа, тако је на Демировом избрисана успомена на кнеза Милоша. Демир је, као карађорђевићевац, забашурио да је „у

стању чиновническом“ живео преко двадесет година и под кнезом Милошем! (Да ли стога што га је Милош, због неких злоупотреба положаја, кажњавао и деградирао?). Тако је Демир под окриљем уставобранитеља, док је Мићић, са тешким оковом на ногама, чамео и умирао у гургусовачком казамату, срећно дотрајавао своје пензионерске дане. Умро је 1862. лета у деведесетој години.

Као и рујански сердар, у Гургусовачкој кули робовао је „као политички злочинац“ и котрашки поп Василије Константиновић Вержеј. То зато што је нападао уставобранитељски Државни совјет, а кнезу Александру Карађорђевићу претио чак и убиством. Али попа Вержеја смрт не стиже у гургусовачкој тамници, као рујанског сердара, већ осам година после пада уставобранитеља. После Светоандрејске скупштине, у новом режиму, Вержеј се био политички осилио и осорно понашао, па га, свакако по наводу политичких противника, 1866. године убише најмљени разбојници. Код котрашке цркве чита се на надгробној плочи: „Овде под овом каменом плочом . . . леже посмртни остаци Василија И. Константиновића, свештеника цркве котрашке, чувен под именом Вержеј, који погибе од разбојника 1. маја 1866. год. у 45. год. живота.“ Иако се у епитафу не наводе разлози убиства, Вержејево убиство се, са доста сигурности, може оквалитиковати као политичко, јер њега разбојници не убише због својих рачуна, због пљачке.

Уставобранитељско време, осим на споменицима са поменом општина и примирителних судова, сачувало се у репрезентативном симболу на гробљу у Негришорима. На биљегу Сретена Протића Молеровића, писара среза драгачевског, који је умро 1848. године, клесар је приказао како Сретен у галопу јаше коња и у десној руци држи „транспарент“ на коме пише „Устав“. Овај надгробни помен устава има тројако значење. Он је и доказ да је драгачевски писар своју службу обављао по закону, и знак да је био поборник новог режима, и симбол читавог уставобранитељског периода и његове уставне владавине.

Године 1858, о Светоандрејској скупштини, промени се династија, па поново проговорише Милошеве присталице. Колико је ова скупштина у народу била цењена као врло важан политички догађај, говоре надгробни записи о учесницима на њој. Депутирцима Светоандрејске скупштине, свима одреда, уписа се на споменике да су били у депутацији у Београду, а само неким од њих и да су ишли чак у Влашку да остарелог Кнеза отуда доведу. Ти се депутирци, у

време рестаурације Обреновића династије, нападно хвалише својом политичком важношћу, својом оданошћу Обреновића дому. Већину изборних светоандрејаца сачињавали су обични сељаци, селски кметови, општински председници и трговци, па није чудо што је баш на сеоским гробљима нађено преко двадесет споменика светоандрејским посланицима. Записи о њима су махом стереотипни: увек се, после истицања покојникове друштвене улоге и положаја, нагласи једном реченицом да је он учествовао на Скупштини. Ево три „депутирска“ исечка из таквих записа: „Овде почива раб божи Теовило Маслаћ, б. преседатељ примирителног суда общ. папратинске и депутирац Светоандрејске скупштине 1858. у Београду.“ — „Пред овим спомеником почивају кости Ђорђа Јелића из Брђана, члана Светоандрејске скупштине.“ — „Овде почива Милош Демировић, син војводе Демира, дугогодишњи председник општине дражиновачке и народни посланик Великоандријевске скупштине; одликован неколико пута.“ — На неком споменику је уписана и одлука Скупштине да се кнез Милош поново доведе на српски престо. Стефан Радичевић из Каоне био је посланик „на Светоандрејску скупштину у Београду 1858. г., на којој је Милош Обреновић за књаза србског проглашен“. На крсташу Нике Милошевића, депутирца из Самаиле, урезани су медаља и орден, са „легендама“. Уз медаљу је уписано: „Свет. андрев. скуп. 1858“, а на ордену: „Милош Обр. првиј књаз Срб.“

О депутирцима који су, почетком 1859. године, из Букурешта довели кнеза Милоша у Београд нађена су само два записа. Милисав Војиновић из Атенице био је „члан Светоандрејске скупштине и депутат букурешки“, а то је исто био и Симо Радојевић из Гојне Горе. Опширан запис о Гојногорцу Симу није само најпотпунији и најдопадљивији надгробни податак о Светоандрејској скупштини, него и читав мала историја о престанку Милошеве прве и почетку друге владавине. Клесар Радосав Чикириз је за депутирца Сима, не штедећи ни реч ни длето, у бели мрамор, поред осталог, урезао: „Најпре кабадаија код књаза Милоша Обреновића 12 год. био, а кад је књаз М. престао владати у Србији, но оде у Влашку земљу, овај је после био председатељ примирителног суда общтине гојногорске; а кад народ зажеље да књаз Милош јопет у Србију дође, и овог храброг љубитеља праве србске од ужишког окружја избере народ о Андријевској скупштини 1858. године најглавнијег депутирца те отиде с депутирцима изабраним из Србије у Влашку, у Букорешт, књазу Милошу и о Сретенију 1859. год. дођу с књазом у Београд, те опет завлада у Србији књаз Милош О.“

На споменицима се, у вези Светоандрејске скупштине, назирју три врсте посланика. Једни су били на Светоандрејској скупштини, други су ишли у Влашку по кнеза Милоша, а трећи су га при повратку у Београд дочекали. Понеки депутирски записи доводе до забуне, јер не прецизирају на коју се врсту посланика мисли. Нарочито се тешко уочава разлика између оних који су Кнеза доводили и оних који су га „при доласку“ дочекивали. За Драгачевце Димитрија Милекића из Виче и Милана Достанића из Турице ипак се може закључити да су само били у депутацији која је при уласку Кнеза у Србију руке ширила. Димитрије са споменика објављује: „А при последњем доласку књаза Милоша Обр. у Србију за депутирца изабраше ме“, а Милан је био „посланик народне скупштине у овом округу о доласку књаза Милоша Обреновића и његовог престолонаследника поч к. Михаила.“

У запису о гојногорском посланику остало је нешто од сећања на одлуку Светоандрејске скупштине да се из државне службе отпусте сви они чиновници и званичници „који су прави злотвори народу“. За осведочене карађорђевићевце и све судске чиновнике и кметове који су у властовању били осииони, па чинили самовоље и злоупотребе, долазила је провера од увиђаваних обреновићеваца. А за проверу је имало доста „материјала“, јер су се зеленашењем и трговином бавили чак и неки окружни и срески начелници, а многи кметови су присвајали општинску имовину, злоупотребљавали општински кулук и самовољно батинали људе због ситних престапа. Формиране су изванредне комисије које су „на терену“ извиђале злоупотребе власти и корумпирани чиновнике предавале суду. У раду једне такве комисије учествовао је и Симо Радојевић, чим му на споменику пише: „И овог (Сима) изберу народног и судејског комисију те буде у Ужицу, окружију ужич., а кад овај комисилук соврше, онда га књаз за велике његове заслуге даруе те буде господин начелник среза црногорског.“ Кнез Милош је уклањао и збацивао необреновићевске чиновнике, а постављао и награђивао нове, њему одане. Зато је и даривао титулом начелника човека који је „од младости па до смрти свое... књаза и отечество свое верно послужио“.

Да је у Ужицу била потребна једна „противчиновничка“ комисија сазнаје се из жалбе коју су посланици ужичког округа упутили Светоандрејској скупштини у вези злоупотреба ужичких судија. У тој жалби ужичке судије су представљане као „јато грабљивих вукова“ које узима мито и прекомеран интерес и бедној сиротињи про-

даје „све до голе душе“. Посланици зато моле „да се изашље једна безпристрасна комисија, да безакоња наши судија извиди, обелодани, и потом, да се безаконици што пре између нашег бедног народа растерају докле га нису сасвим растргли.“¹⁰ Као у ужичком, и у чачанском округу је радила једна „безпристрасна“ комисија, на шта упућује податак из епитафа помињаног Вичанина Димитрија Милекића, кога „доцније (по доласку кнеза Милоша) за комесионера срб. народњег права одредише.“

У следећој деценији мало је записа о неким политичким званичницима, јер се ни један значајнији политички догађај није догодио, који би на површину избацио делатност политичких личности из народа. После Светоандрејске скупштине, посланика из народа је било све мање, јер је сељачки елемент постепено умањиван и одстрањиван из непосредног управљања. Зато се на споменицима налази на само понеког скупштинара из тог периода. Милорад Јовковић из Зеонка, светоандрејски депутирац, био је посланик „и свију скупштина народни“. Под тим „свим“ скупштинама подразумевају се Милошева Малогоспојинска (1859), Михаилове Преображењска (1861), Великогоспојинска (1864) и Миољска (1867) и намесничка Топчидерска скупштина (1868), које се, иначе, на споменицима изузетно ретко изричито помињу (Великогоспојинска и Миољска никако). Зато се, кад се за неког скупштинара из тог доба прочита да је био „депутирац главни“ или „отлични повереник народне скупштине“, а без ознаке назива и године одржавања, уопште не зна на којој је од ових скупштина учествовао. Гајо Бугарчић из Липнице „у скупштини три пут је посланик среза трнавског био“, али се никако не може, из осталих података са споменика, разазнати о којим је скупштинама реч. Такође се ни за Недељка Јоковића из Милићева Села не зна на којим је скупштинама учествовао, јер му на споменику само пише: „Он је као ваљан и одличан у 3 скупштине народне ишао.“ Иначе, главни кмет општине каранске Радован Марић из Добродола био је депутирац „народне Св. Андрејске, Малогоспојинске и Преображенске скупштине, гди је за редност и отличие добио медаљу.“ О скупштини привременог намесништва, која је заседала у Топчидеру после убиства кнеза Михаила и која је новоизабраном кнезу Милану Обреновићу потврдила наследно право на српски престо, нађена су само два записа. Владимир Поповић из Тијања био је посланик „великонародне скупштине 1868. г.“, а Вељко Јелушић из Граба, писар среза драгачевског, такође је био посланик „великонародне скупштине у 1868. год. држане у Топчидеру“.¹¹

О скупштинама после 1868. године наћи ће се мање записа који прецизирају о којим је скупштинама реч. Само се у једном запису указују две скупштине за време либерала. Карански поп, леберал, Петар Костић „био је посланик у великим скупштинама 1869. и 1877. године“. Средином 1869. године састала се у Крагујевцу Уставотворна скупштина која је изгласала „Тројички“, односно „Намеснички устав“, а почетком 1877. сазвана је у Београду Велика скупштина која је прихватила мир после првог српско-турског рата. Међутим, у јуну исте године одржана је у Крагујевцу и обична скупштина, па није сигурно да ли је карански поп учествовао баш на великој, београдској, скупштини, или само на њој. Иначе, посланик крагујевачке уставотворне скупштине из 1869. био је и Теодор Павловић из Табановића, али му је на споменику погрешно уписано да је то било 1868. године („Посланик је бијо среза пожешког велике народне скупштине у Крагујевцу 1868.“).

Од осталих, каснијих, скупштина нешто ће се чешће помињати или ће се, посредно, препознавати једино велика уставотворна скупштина из 1888. године, на којој су радикалски посланици изгласали свој „радикалски устав“, најнапреднији српски устав у 19. веку. На споменицима најчешће пише да је неко био „народни посланик у Великонародној скупштини 1888. год.“ или да је биран „за посланика Великонародне скупштине 1888. г.“ — Из доба последњег Обреновића треба поменути занимљив запис у коме је остала успомена на напредњачко-радикалску владу која је, прокламацијом краља Александра, прихватила и објавила 1901. године „априлски устав“. Ђорђе Ристић из Рокаца био је „срески изасланик код краља за израду устава у Србији 1901. г., зашта је одликован Таковским крстом“.

Седамдесетих година већ почињу нешто наглашеније да се поларизују три политичке струје и да се између себе ту и тамо озбиљније размимоилазе и сукобљавају. Као жртва таквих сукоба убијен је 1874. године чувени либерал Павле Грковић из Невада. На споменику у горњомилановачком гробљу уписано је: „Павле Грковић, народни посланик, би мучки убијен 24. окт. 1874. Он каза, а правда пружа прст на продане душе из кола људи којих се народ грози.“ Под проданим душама подразумевају се најамници које су поткупили Павлови политички противници, организатори убиства, који ће се касније огласити као окорели радикали. Ово убиство либералног посланика из Невада може се сматрати за једно од првих страначких „пушчаних“ обрачуна, каквих ће касније, по званичном оснивању политичких странака, бити напредек.

Све до 1881. Србија је била беспартијна, јер се тек те године формираше праве политичке странке. То је забележено и у надгробном запису. У Врнчанима, на Каблару, на споменику Филипа Теофиловића, јединствено је сведочанство о времену оснивања првих политичких партија у Србији: „И сваког старац (Филип Теофиловић) у животу своме запанти: кад Србију од турске силе ослободи Милош Обреновић, први књаз Србије, и то без икаки партије у велику слободу доведе Србију. Партије су у Србији постале при влади србс. краља Милана М. Обреновића. Филип је све то доживио па ум(ро).“

Од овог доба почиње у Србији време појачаних политичких врења, сукоба, убистава. Конституисане су три политичке партије са писаним програмима и статутима: Либерална, Напредна и Радикална. Србија се коначно страначки издели и поче појачано да политички и партизанује. Политичке се страсти разбукташе до невиђених размера, па Србијом завладаше политичке кризе, трзавице, спорења, освете. И надгробни споменици сачуваше то време политичког и идеолошког кошмара од тимочке буне до мајског преврата. У записима се, наравно, највише и готово једино помињу радикали, јер они беху кудикамо многобројнији и далеко виталнији од либерала и напредњака, а уз то победише своје политичке противнике, па су могли слободно да радикалишу и хвале се својом партијом и њеном борбом. О напредњацима се нађе само један директан запис, док се либерали поменуше неколико пута, сваки пут у врло рђавој успомени.

Многобројна Радикална странка имала је, по Пери Тодоровићу, пред тимочку буну преко 60.000 уписаних и бар још толико неуписаних чланова. Није, онда, чудно што се на споменицима наилази на записе у којима се наглашава чланство у Радикалној партији. Ти записи се налазе само на биљезима истакнутијих радикала, па их зато, ипак, нема много. На њима обично пише да је неки бивши кмет или председник био „члан Радикалне странке“. Тако је Петар Симовић, кмет из Доње Горевнице, био „члан Радикалне странке“, а то је исто био и Стеван Војиновић, председник општине дубачке. Чланством у Радикалној странци похвали се и клесар Пантелија Драгутиновић из Каленића. Он на свом рукораду, на споменику Јована Ђурића из Дражиновића, уреза: „Писо Пантелија Драгутин. Калинац, члан Радикалне странке.“¹²

Можда је најзанимљивији и подацима најпотпунији запис о радикалском партијцу Раду Велисављевићу, општинском писару из Доњег Дубца: „Био је члан Радикалне странке, као и председник местног пододбора, као такав и општински одборник. . . Раде је уживао

сва почасна места која у општини и срезу од сељачког сталежа требају, као члан среске скупштине.“ Поменом сељачког сталежа на часничким местима у општинској и среској управи хтело се рећи да доњодубачки радикалац није био чиновник и члан државне администрације, већ народни, сељачки, бираник у председништву самоуправне власти. Наиме, после радикалског устава из 1888. дошло је до двојства власти у окрузима и срезovima, јер су радикали, законом о уређењу округа и срезова (1890), у овим административним јединицама, пред дужавних, установили и самоуправне власти.

Неки земљоделци приписују себи у заслугу што су се борили за странку радикала. Сматрајући је правом народном партијом, што је она у свом почетку уистину и била, сељаци су се поносили својим радом и чланством у њој. Председник општине гучке Марко Ивановић „бори се за народна права и за странку своји радикала“ (1905), а Велимир Милуновић из Слатине умре 1889. „као члан Радикалне странке који је јако подпомагао Радикалну партију.“ У Сеништима, код Увца, лежи тело „старог борца радикала“ Илије Љубојевића.

Осим изричитог помињања чланства у странци, радикали се оглашавају и на друге начине. На споменицима истакнутијих радикалаца увек се у епитаф уметне понеки израз из радикалског „жанра“. Тако је Добросав Јелушић из Граба био „вођа Народне радикалне странке“, Живојин Крунић из Ртара „поред домаћег посла обављо се политиком Радикалне странке“, а Милан Вукашиновић из Горачића био је „стари радикал“. Да ли је Горачанац Милан хтео да на свом споменику нагласи да је био опробани, стари радикал, или да је припадао старорадикалској фракцији, а не младорадикалима, самосталцима.

На споменицима извесних радикала не помиње се отворено Радикална странка, али да се ради о радикалским људима лако се препознаје по анализи садржаја текстова. Каже се да је покојник био „дугогодишњи члан среског одбора“, да се истакао „као члан среске скупштине“, да је као „изасланик окружног одбора и по жељи народа избрат за посланика“, да је био „борац народне слободе и члан окружне скупштине“, да земља скрива кости „искреног Србина, врлог патриоте и неуморна борца за народна права“ итд. Да се овакви записи односе искључиво на радикале, зна се по томе што је једино њихова странка, поред главног одбора у Београду, установила и локалне страначке одборе (које нису имали ни либерали ни напредњаци). Зато, кад се помене да је неко био члан среског или окружног одбора, или скупштине, сигурни смо да се ради о радикалу. Осим тога, само се у ради-

калским записима истиче борба за народну слободу и права, јер је радикалска опозиција себе сматрала за јединог правог борца против либерално-напредњачког бесправља. Она се тиме нападно шепурила, чак и онда када је постало очигледно да се одрекла својих „младићких сањарија“ и, удаљивши се од првобитних начела, све више почела да прихвата политику „власничких“ странака, против којих је, иначе, бучно дизала свој глас. Борба за народну слободу и права почесто се заглашавала. Танасије Маслар из Пилатовића био је „познати борац за народна права и слободу“, а Радисав Даниловић из Горње Краварице „увек је праведне људе волео и присвајао борећи се за народна права и слободу“. Често истицање борбе за народну слободу и права указује на тешко политичко и социјално стање српског сељака за време бирократско-полицијског режима последњих Обреновића.

Двојицу радикалских политичара у ариљском крају препознаје мо из записа на надгробнику у Брекову. На заједничком споменику у порти брековачке цркве уписана су имена Милисава Ђурића, „великог политичара свог доба“, и његовог сина Милије, „великог политичара овог краја“.

Радикали се гласно на споменицима нахвалише собом, својом партијом и њеном борбом. Али шта би са либералима и напредњацима? Одринути од сељаштва и побеђени од радикалске масе, ућуташе се као заливени. Ниједан либерал, ниједан напредњак не признаше на надгробницима да су то били! И своју партију и рад у њој нигде у камен не урезаше, па изгледа, судећи по гробљима, да, осим Радикалне, никаква друга партија у Србији у то време није ни постојала. У селима западне Србије, додуше, либерала и напредњака беше врло мало, а у Драгачеву, бастиону радикалије, готово нимало. Та чињеница, као и омрзнутост ове две партије у широким народним масама због извесних реакционарних и противнародних акција — ућуткале су чланове и присталице ових партија, тако да се ни на споменицима ниоу смели јавити.

Али, ипак, Либерална и Напредна странка оставише трага на гробљима, али не на споменицима либерала и напредњака, већ на биљезима убијених или злостављаних радикала. Видећемо како ће радикали оцрнити либерале, назвавши их узурпаторима и дахијама! Либерална партија је доиста то и заслужила, јер се „крвавим Божићом“ у Чачку и крвопролићем у Горачићима показала крајне антилибералном и реакционарном. Напредна партија се, насупрот Либералној, изричито помиње, и осуђује, само на једном надгробном камену! Беше то у време прве напредњачке владе, када су радикалски људи зло-

стављани и прогањани. У чачанском гробљу, на већ подлупљеном пешчару, једва се разазнаје запис — оптужба: „Овде леже земни остаци Миленка Карића, трговца из Чачка, који поживи 32 г. Као борац народњег права злостављан од Народне странке 1885. г., а умре 17-тог априла у 1887. год.“

Неки либерални и напредњачки споменици могу се једино посредно упознати, анализом садржаја надгробних записа. На споменицима неких хајдучких жртава препознају се одани служитељи напредњачког режима. Миљко Ристић, председник жежевичке општине, је „верно народње и државне интересе вршио“, а Тикомир Филиповић, писар душковачки, „полага труд за народне и државне интересе“. Ова два окорела напредњака чували су, у ствари, легитимност и интересе обреновићевске династије. Хтели су да се разликују од радикала, које су сматрали за анархисте и разбијаче постојећег државног уређења, па зато на својим биљезима наглашавају свој труд око државних интереса. Радикалски хајдуци их зато обојицу устрелише. Миљка 1888, а Тикомира 1895. године.¹³

На споменику у Бершићима записано је да су зликовци убили 1885. године Вељка Јаковљевића, „бив. писара среза моравичког и народно-владиног посланика“. Наглашавање да је Вељко био владин посланик јасно указује да се ради о напредњачком посланику неуставне, „двогласне“ скупштине, која је слугински слушала краља Милана. Вељко је, као двогласац, надоместио упражњено место неког искљученог радикалног, опозиционог, посланика и тако, противно уставу и изборном закону, проглашен за „народног представника“. Вељко је, дакле, био посланик краља Милана, а не народа. Слично њему, али двадесетак година касније, био је посланик код краља Александра Сретен Богићевић из Кнића. На Сретеновом споменику пише да је он био „краљев посланик“. Дакле, декретни, указни посланик, а не посланик законски изабран од народа, на изборима.

Понеки напредњак се препознаје и у изразу: званичник. (Радикали се никад тако нису називали). У Зеокама је 1895. године убијен Милош Јовковић, „званичник среза дргачевског“, а у Пожеги је три године касније умро „званичник срески“ Милан Костић. Осим тога, један обреновићевац се одао хвалом да је био представник свога среза при дочеку краља Милана у Чачку 1882. године. Младен Вујовић из Трнаве био је „изасланик срески пред књаза Милана“.

На неким споменицима пише да је покојник био председник „груписате“ општине, што упућује на напредњаке, јер су напредња-

ци правили велике, груписане општине да би, како су тврдили радикали, сузили општинску самоуправу и лакше управљали из среских и окружних бирократских центара. Тако је Сава Шушић био „кмет села Липнице и председник груписане општине слатинске“, Ђурђе Ристић из Рокаца „председник велике груписане косовачке и међуречке општине“, а Сава Атанасијевић из Грдовића „дугогодишњи председник груписане општине ариљске“. Неки се напредњаци могу препознати по датуму кад су погинули. После силаска напредњака са власти 1887. године настао је познати „народни одисај“ који се манифестовао и у убиствима истакнутијих и омраженијих напредњака. А баш та година је уписана на десетак споменика као смртна. Осим тога, после горачићке буне срећу се неретки споменици о хајдучким убиствима и пљачкама. Хајдуци су тада, као по правилу, само напредњаке и либерале нападали и убијали. Иза многих оваквих убистава стајали су радикали, али се ни у једном пронађеном запису они не оптужише као виновници нечије смрти, пошто партија која побеђује није смела да се напада. Додуше, ни радикали нигде изричито нису окривили напредњаке за убиство својих чланова.

Већ одмах по оснивању партија почела су политичка спорења и шиљбочења. Још пре тимочке буне умро је радикалски председник слатинске општине Раде Перуничкић. Умро је под чудним околностима. На неку тајну и сумњу упућује упозорење са бока споменика: „Виђите датум кад сам умрио.“ А датум је 6. април 1883. Шта ли се тог априла заиста збило кад се тако изузетно наглашава? Није ли радикалски слатински председник отишао у смрт зато што је нешто „лајао“ против напредњачког режима у данима када је то најмање смео — данима Цветне недеље, које су Обреновићи прослављали као успомену на дизање таковског устанка и као најподеснију прилику да уздигну националне заслуге своје династије.

У приличном броју записа препознају се сукоби између партија, односно прогони радикалских првака од стране Либералне и Напредњачке странке. Наводимо један текст о радикалу кога су напредњачке власти прогониле, а који се налази на крстачком гробљу. Опет се ради о једном Карићу, јер су Карићи били окорели радикалци. „Василије Карић, житељ села Крстаца, као частан и поштен грађанин поживи 70 год., а умро 27. априла 1913. године. Због свог слободног политичког рада гоњен је и прогоњен од противника реакционара и њихове власти, али из поштовања и поверењем својих грађана биран је за председника општине а и за посланика Вел. нар. скупшт. 1888. г.“

Осим политичких прогона радикала, јављају се и убиства из политичких смерова. Њих је било прилично и с једне и с друге стране, а нарочито су учестала у последње две деценије 19. века. Либерали и напредњаци су смицали истакнуте радикале, а ови су скраћивали животе загриженим либералима и напредњацима. У то време страначки моћници су са страхом дочекивали приближавање ноћи. Помрчина је судила и колац пуцао. Политички узруји су се смиривали противничком главом. И што је страначки раскол био већи, а борба за политички престиж жилавија, то је више жртва падало с обе стране. Политичке страсти су од партаиста стварале крвнике. Обреновићевски и карађорђевићевски прваци били су мета најамничких куршума.

Политичка убиства вршили су махом плаћени људи, најамници. За радикале су тај посао деведесетих година обично обављали хајдуци, али и други погодни људи, који су били спремни да скину напредњаке и либерале који су имали заслуге за Обреновића дом. Летеле су главе унука оних који су крварили с кнезом Милошом у боју на Чачку и синова оних који су из Влашке довели Милоша на другу владу. Кметови, председници и депутирци обреновићевски гинули су готово искључиво из радикалских пободова. Тих убистава има толико много да их не треба ни наводити. Последња жртва био је либералски посланик Љубомир Ђаловић из Зеока. Овај носилац Таковског крста погинуо је после мајског преврата. Он „мучки погибе на свом раду од зликовачке и најамничке руке 6. јула 1904. г.“

Обреновићевци су враћали истом мером. Убијали су или тровали своје противнике, радикале. Године 1893. убијен је чувени радикал ужичког краја Средоје Крчевинац из Латвице. На споменику му је урезано: „Средоје У. Крчевинац, народни посланик, преседник окр. скупштине окр. ужичког, преседник општине латвичке, од зверских руку потплаћених убица погибе СА ПОЛИТИЧКИХ СМЕРОВА 7. децембра 1893.“ Од напредњачког отрова настрадао је следеће године радикал Добросав Јелушић из Граба, али се то из записа са споменика не види.

Партијски сукоби нису се огледали само у оваквим скривеним убиствима, којима се најчешће прави виновници никад и не сазнаше. Они су се обелоданили и у отвореним сукобима, који су смрт доносили усред бела дана, у присуству сведока. Либерали су „о кравом Божићу“ 1892. године отерали у смрт служитеља општине чачанске. Хтели су насилно да преотму општинску власт од радикала. У чачанском гробљу постоји запис о том сукобу. Ситним словима је исписано

на још добро очуваном споменику: „Погинулом Марку Дубовићу, служитељу општине чачанске, жртви о крвавом Божићу у Чачку 26. децембра 1892. год. у судници општинској од злогласних узурпатора грађанске слободе и права — реакционарне владе Рибарца и извршиоца началника Каменчића, а по захтеву црног либералног одбора, вршећи своју службу и чувајући законе и грађанска права са општинском управом и осталим грађанима.“ Запис је „писмено“ скројен из главе озлојеђених чачанских радикала, који су овај споменик и подигли.

Као неки продужетак и увећана реприза крвавог Божића у Чачку, после непуна два месеца догодила се крвава горачићка драма.¹⁴ Од либералских куршума пало је осамнаест горачићких радикала из сличних разлога због којих је погинуо и Марко Дубовић. Они су бранили своју општинску управу, а либерали су им је преотимали силом стајаће војске. Због тога су на споменицима горачићких жртава либерали прозвани — дахијама! Радикали горачићке општине изгибоше 20. фебруара 1893. године код горачићке суднице „од браће небраће либерала, српски дахија“, „од браће српске војске“, „од браће српске војничке групе“. Записи о горачићким жртвама су врло слични, местимично потпуно истоветни, јер их је већином писао исти клесар. Навешћемо само неколико одломака из њих. На споменику Јанка Стевановића пише: „Од војнички пушака нас 18 жртви паде за време Либералне партије.“ На биљегу Аврама Басарића из Губереваца уписано је погибе „код суднице оп. горачке од браће српске војске, а на тугу целој фамилији и осталој свој Срби.“ Клесар Млађен Раковић имао је после горачићког покоља пуне руке посла. На споменику једној жртви уписао је: „Шарен спомене, ладни камене, кои сваком срце храбриш, што овде показујеш место сарањеног од 85 год. Максима Цогољевића из Губереваца кои задоби пушчану рану код цркве и суднице горачке 20. фебруара 1893. год. од браће небраће либерала, српски дахија, а издану 7. маја 1893. г. Нема живота без слободе. Благо ономе кои оваквом смрћу умре. Лака земља која га покриваш, својом те је откупијо крвљу.“

Осим појединачних биљега по горачићким и губеревачким гробљима, код горачићке суднице подигнут је заједнички споменик свим радикалцима — фебруарским жртвама. Пријатељи Радикалне странке дали су прилог и срочили текст за овај радикалски крајпуташ: „Погинулим грађанима општине горачићке пред судницом у Горачићу 20. фебруара 1893. год. у одбрани својих грађанских уставом и законом зајемчених права и слобода од насиља либералне владавине, а

под управом тада њихових министара Авакумовића — Рибарца 1893. год. . . “ Клесари су либерале и њиховог министра унутрашњих дела Рибарца оштро осуђивали као да су увек имали на уму бритку реченицу радикалског трибуна Ранка Тајсића, коју је он, после горачићке буне, изговорио у Скупштини: „Крв Рибарца и његову тевабију појела!“

Либерали су се ружили на пасје име, док се Радикална странка означавала као народна, као странка која се борила за народна права и слободу. Њу, додуше, као такву помињу сами њени припадници, који су себи на споменике уписивали да су се борили „за народна права“, „за права и слободу народа“. Радикали су своју странку сматрали правим заштитником народне слободе и уставности у време обреновићевског владања. На споменику поменутог послужитеља Дубовића уписано је да је подигнут добровољним прилогом „Радикалне странке, заштитника слободе и права“, а са групног крајпуташа у Горачићима мртви радикали дозивају пролазнике: „Спомените нас ко овуда прође! Ми смо пали за слободе златне устав, закон и народна права! Ми бранисмо од Србин не страда!“

Наведимо један од најинтересантнијих и историјски најзначајнијих политичких епитафа. Епитаф Петру Шолајићу, председнику општине лишанске, народном посланику и члану главног и окружног радикалског одбора. На споменику овог чувеног драгачевског радикала, чије су врлине биле познате „грађанству целе Србије“, уписано је:

*„Чаша вина живот ми узела
у ономе Горачићу клетом.
Сетите се 86-те,
ја како се по Пироту шеће,
од онда се бар слобода крече.
Два пута ме мртва из земље вадеше
и трећи пут спомен ми разбише.
Авај, брате, радикалче клети,
зашто мени спомен не посети!
Не вала вам, браћо радикали,
увредисте браћу сиротињу,
наплатисте спомен разбијени,
наплатисте осамдесет банки,
па и данас у притаи стои,
о спомену нико не говори.*

*Бог да прости старога Дидића
и са њиме Петра Шолајића
и са Петром Ранка Тајсића,
што животом странку заклонише.“*

Објаснимо епитаф, редом. Петра Шолајића су отровали напредњаци у механи чувеног горачићког, и драгачевског, напредњака Драгића Драшковића. Сасули су му отров у вино. Можда и сам Драгић, иако му је Петар био шурак! Толико се онда политички било озлобило и распријатељило! Није ли то Драгићева освета што је Петар на посланичким изборима 1888. добио 214 гласова, а Драгић само један! Године 1886. људи краља Милана прогнаше у Пирот, због хајдука Солдатовића, преко седамдесет породица из Лисе. Са тим породицама отерали су и Петра Шолајића. Сумњало се да је и он јатачио страшној браћи Солдатовићима. Расељавање сумњивих Лишанаца била је једина нада да се хајдуци Солдати похватају. — Мртвог, тек сахрањеног Шолају извадили су из гроба залуђени напредњаци, измрцварили га и нагрдили. Чак су му и уд одсекли и ставили у уста! Ти исти напредњаци су му и споменик разлупали. После су се радикали заинатили да му од добровољног прилога подигну нов споменик. Али од тога није било ништа. Неко је од сакупљача „појео“ добровољни прилог. Отуда клетва радикалима што су изневерили свог мртвог првака и радикалску сиротињу. Нови споменик је поново подигао озлојеђени Петров син Душан, десетак година касније, када су радикали коначно победили. Уз оца је поменуо и две највеће жртве за Радикалну странку, Љубу Дидића и Ранка Тајсића. Помињао их је редом којим су нестајали. Дидић је, као предводник тимочке буне, стрељан на Краљевици 1883, Шолајић отрован 1894, а Тајсић умро 1903, живчано растројен после повратка из политичке емиграције.

О Ранку Тајсићу, глави радикала у читавој западној Србији, постоји и запис на грабљу у Пухову. Док је у лишанском запису Тајсић благосиљан као народни трибун који је животом странку заклањао, дотле је у пуховском приказан као „патник“, страдалник за народну слободу и прави представник народа у скупштини. На мермерном споменику синови су, између осталог, уписали: „У своме животу много је пропатио борећи се за народну слободу и права. Народ је ценио Ранкове заслуге те га је више пута бирао за кмета, председника и 20 година за народног посланика.“ На спомен је „уписана“ и стиснута песница — симбол Тајсићевог дугогодишњег отпора бирократско-полицијском режиму последњих Обреновића.

Партије које су се појавиле у овом веку оставиле су мало трагова на надгробницима. Да ли стога што се Србија страначки била већ увелико иживела и после радикално-напредњачких ломова отрезнила, па више политичким партијама и опредељењима није придавала тако велики значај? Партијског романтизма, искључивости и илузија добрим је делом нестало, па су се политичке страсти, на селу, нешто смириле, спласнуле. У овом веку сељак је престао да се хвали партијама, мада је већина од њих била партијски оријентисана. Томе је, свакако, много допринео први светски рат, који је својим трауматским дејством на народ увелико отупио раније страначке страсти, а политичке разлике и застрањивања свео на разумну меру.¹⁵ Све ређе помињање партијских „елемената“ на надгробницима овог века, нарочито у времену иза последњег рата, може се добрим делом објаснити и све наглашенијом модом да се на споменицима уписују текстови са што мање података о покојницима. Само име и презиме, година рођења и смрти, и ништа више!

Социјалдемократска странка готово се и не помиње на надгробним каменовима. Мало је било сељака у овој кратковекој странци, јер је њу „убио“ први светски рат, тек што се нешто озбиљније почела укоренењивати на селу. А и без тога, Социјалдемократска странка никад није успела да постане масовна организација, поготово на селу, које је дуго времена остало „по страни“, јер су социјалдемократи све до пред балканске ратове сматрали да се не треба ангажовати на селу верујући да ће им тиме странка изгубити класни пролетерски карактер. Само су у два записа поменути сељаци социјалдемократи. У Свештици, код Ивањице, почива један од најстаријих и најугледнијих оснивача социјалистичког покрета у Србији, Миљко Савић. На надгробној плочи ове чувене „црвене вране“, коју је покосио пегави тифус 1915. године, уписано је сасвим кратко: „Миљко Савић, први социјалиста ове земље, поживи 60 година.“ На гробљу у Рупељеву, код Пожеге, казује се о човеку „светле прошлости“ Петку Милчановићу, који је „душом светлио своме месту и околини, па и много даље“. Овом социјалдемократи и, касније, комунисти уписано је, поред осталог, на белом витксом надгробнику: „Петкова смела борба за права и слободу радног сиромашног (човека) села и вароши није само овде словима записана, већ дубље урезана у души радничког покрета, коме је пок. Петко припадао до последњег даха свог живота.“ Чувени социјалиста из Рупељева, за кога кажу да је био изврстан говорник, умро је у 48. години 1923.

На постојање Земљорадничке странке указују свега два споменика! На надгробнику Живка Вукајловића из Рогу, код Пожеге, уписано је да је он, после доласка са солунског фронта, био „борац и радник за победу земљорадничког задругарства“, а на споменику Лека Росића, истакнутог члана Земљорадничке странке у Драгачеву, урезан је земљораднички амблем: две у поздрав стиснуте руке и иза њих коса, виле, пшеница — симболи села и Земљорадничке странке.

Да се на споменицима јави помен Комунистичке партије и њених чланова — комуниста биће потребно да прохуји други светски рат. Тек после њега слободно се проговорило о комунистима на надгробним каменовима! Али то је, ипак, много више помен бораца — партизана, а мање партијаца — комуниста. У рату су се људи поделили на партизана и четнике и та је конфронтација и поларизација остала и на споменицима урезана. На партизанским споменицима се помиње борба „против Хитлерове најезде“, жртвовање „за ослобођење наших народа и остварење народне револуције“, погибија „у ватри револуције и светој борби против фашистичке Немачке и домаћих издајника“, смрт „од домаћих издајника Драже Михаиловића“ итд. Осим тога, партизански споменици се олако препознају и по звезди, српу и чекићу — симболима који су почесто урезивани при врху споменика. — На четничким споменицима се врло ретко уписивала реч четник, па је са приличног броја споменика тешко одредити да ли се, заиста, ради о четнику. Неке четнике препознајемо по фрази да су погинули „за краља и отаџбину“, неке по месту погибија (Краљево, Копачник, Јелова гора), а неке по податку да су убијени или нестали 1945. године.

Помен комуниста нађе се само на двадесетак споменика!¹⁶ Сваки је тужан, јер опомиње на стрељања и погибије. Наводимо три од њих. Сва три са горком успоменом на противкомунистичку немачку и четничку хајку почетком 1942. године. У пожешком гробљу нам се, са мермерне плоче, указује лапидаран запис о лику и судбини најчувенијег комунисте пожешког краја: „Љубо Мићић, комунистички посланик 1920. год. и организатор устанка овог краја. Рођен 1882, стрељан 1942.“ У Средњој Добрињи, на надгробнику Љубивоја Ковачевића, уписано је: „Овом Србину узеше живот окупаторски помагачи. Ондашњи председник и његови одборници из С. Добриње издадоше уверење да је комуниста. Преки суд у Пожеги осуди га на смрт. Стрељан 25. II 1942. г.“ У Косјерићу, мајци Милице Марковић четници су убили једног, а Немци другог сина. Преостали, најмлађи, син уписао је на мајчин споменик стихове:

„Сећам се, мајко, кад ти „војвода“ рече:
 Ти рађаш изроде среза овог,
 ти си их научила да комунисти буду!
 А ти, мајко, ко да те гледам:
 А шта бих друго, то су деца моја. . .“

Интересантан је споменик браћи Марковићима из Дљина. Радојко је био симпатизер Партије, а Драгослав скојевац. На заједничком споменику им пише: „Радојко, рођен 1920. г., а погибе од непријатеља четника као симпатизер КПЈ 1944. г. у Милатовићима, у горњем Драгачеву. . . Брат Драгослав, који је рођен 1928. г., а као омладинац радећи по линији народноослободилачке борбе разболи се као скојевац и умро 1946. г.“

У надгробним записима добро је сачуван народски вид, и доживљај, политичке историје Србије. Са гробних каменова се довољно јасно одсликавају извесни политички догађаји и сукоби, промена политичких режима, начин владавине у појединим периодима, улога и судбина појединих страначких првака, скупштински и партијски живот, идеолошка трвења и застрањивања, буне и погибије. Политичке деобе српског народа су појединце, па и читаве групе, доводиле до политичких ломова и животних трагедија. Народни „хомо политикус“ се идеолошки оделио један од другог и међусобно толико омразио да је та мржња према човеку из супротног табора понекад надрастала и мржњу према вековном непријатељу, Турчину! Споменици често указују на сирову политичку искључивост и заслепљеност партизановања и политичења наших ватрених брђана. Они су гледали, кад наиђу политичке тмуше и превртности, да се страначког противника некако на пречац курталишу. Пре су га ућуткивали куршумом, ножем и проштацом, него разложним политичким аргументима.

НАПОМЕНЕ

1. Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.

2. Др Владимир Стојанчевић: Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, стр. 111.

3. Др Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951, стр. 216.

4. Споменици кнежинским кнезовима и капетанима, од којих је Милош, укинувши кнежинску самоуправу, направио послушне чиновнике, прилично су ретки, и о њима се овде не говори, иако неки од њих прилично репрезентују Милошево време.

5. Број година кметовања испод двадесет готово се никад не наводи. Једино се среће на неколико споменика да је неко без промене био кмет дванаест година. Зашто се помиње само баш тај број, није јасно.

6. Вук Караџић је о кметовима у предустаничко време записао: „У Србији су се кметови звали знатнији сељаци; оваковога кмета од прије нити је могао ко закметити ни раскметити него ко је био поштенији и паметнији а особито рјечитији од осталијех сељака, био је кмет.“ (Рјечник, стр. 277).

7. Година престанка Милошеве прве владавине означила је и крај службе кабадахије Рисима Поњавића из Бруснице, на чијем споменику пише да је Рисим био „кабадаија књаза Милоша до 1839. г.“

8. Примирителни судови и главни кметови помињу се све до 1866. године, када је изашао нови закон о устројству општина.

9. Гургусовац је старо име Књажевца, па отуда и назив кули.

10. Андрија Раденић: Светоандрејска скупштина, Београд, 1964, САН, стр. 75.

11. Овај податак је на споменику Вељкове жене Миље, а на Вељковом споменику стоји: „У Београду посланик великонародне скупштине у класирању земље члан државни 9 м.“

12. Пантелија Драгутиновић Калинац био је, као радикал и хајдучки јатак и саучесник, суђен на хајдучком процесу у Чачку 1897. године. Из затвора је писао писмо љубавници хајдука Бркића, Јелени Рајчевић, да она види са Бркићем „шта он мисли са нама као радикалима“.

13. Надгробна сведочанства о политичким убиствима напредњака и либерала од стране радикалских хајдука аутор је објавио у „ЗАПИСИМА О ХАЈДУЦИМА“ (Зборник радова Народног музеја. IV, Чачак, 1973).

14. Осам дана пре гораичког крвопролића дошло је до сукоба радикалских сељака са представницима средње полицијске власти на збору у Зеокама. О том сукобу Ранко Тајсић је лапидарно забележио у свом Дневнику: „Био збор у Зеокама, наред и бој са полицијом.“ Међутим, о зеочким бунтовницима, који су претукли практиканта, ухватили капетана и двојицу писара и претили да их запале сламом, није остало на споменицима никаквог „бунтовног“ трага па се они у надгробним словима оглашавају као мирни и лојални грађани.

15. Први светски рат, као и претходни балкански ратови, умногоме су редуцирали страначке заносе, ућуткали политичка размимоилажења и довели до јединства народа у борби против спољног непријатеља.

16. Чест помен комуниста и Комунистичке партије на споменицима и спомен-плочама које је подигао Савез бораца није узиман у обзир у овом раду.

NOTES SUR PARTIS POLITIQUES ET ÉVÉNEMENTS HISTORIQUES

Dans les épitaphes sur nombreuses pierres tombales en Serbie de l'ouest on peut découvrir un matériel assez intéressant sur l'histoire politique du peuple serbe en XIX et XX siècles. On peut suivre les dissidences politiques en Serbie sur les monuments qui datent de la troisième décennie du XIX jusqu'au début de notre siècle, c'est-à-dire, jusqu'au meurtre du dernier Obrenović, et plus tard encore. Les épitaphes qui décrivent les personnages politiques, événements et conflits se trouvent presque exclusivement dans la région de Dragačevo et ses alentours. Ce matériel permet de connaître non seulement la situation politique locale, mais aussi, d'une manière indirecte la vie politique de la Serbie de cette époque.

Le souvenir sur chefs des villages et chefs d'arrondissements—ces représentants principaux des autorités locales—est resté inscrit sur monuments datant du premier règne de prince Miloš, tandis que l'époque des défenseurs de la constitution («ustavobranitelji») est marquée par la mention de la commune et du tribunal de paix. Le règlement des comptes politiques des défenseurs de la constitution avec les amis du prince détrôné Miloš se voit le mieux du destin de Jovan Mičić, commandant de Rujan. Sur la dalle de sa tombe on lit: «Il est mort dans la tour de Gurgusovac en 1844 comme détenu politique».

Sur les pierres tombales est inscrit aussi la vie de l'assemblée nationale. La majorité de ces inscriptions parlent de celle qui est connue dans l'histoire sous le nom de l'Assemblée de Saint André (1858), car elle avait accompli la restauration de la dynastie Obrenović. Les députés de l'Assemblée de Saint André se vantent de leur délégation à Belgrade et de leurs mérites concernant la venue du prince Miloš de la Valachie, qui a commencé alors son deuxième règne. Beaucoup plus rares sont les inscriptions sur les assemblées du règne de prince Mihailo, et après lui, celles de l'époque des libéraux, tandis qu'il y a plus d'inscriptions sur l'Assemblée des radicaux de 1888, qui a voté la constitution, la plus progressive en Serbie de XIX siècle.

Les agitations politiques après 1881 deviennent de plus en plus graves, les conflits et les meurtres politiques de plus en plus nombreux, car c'est la période dans laquelle se constituent les trois partis politiques antagonistes: parti libéral, parti progressiste et parti radical. Les inscriptions sur les pierres tombales de ce temps témoignent de cette période du cauchemar entre les partis politiques: à partir de la révolte de la région de Timok jusqu'au coup d'Etat de mai, quand les progressistes et les libéraux persécutaient les radicaux réputés, ne reculant même pas des meurtres politiques, bien que les persécutés leur rendaient la pareille, utilisant à ce but les haïdouques. Pourtant, on y mentionne presque uniquement les radicaux qui sont glorifiés de leur lutte «pour les droits du peuple et pour la liberté», tandis que les libéraux et les progressistes, séparés des paysans et vaincus par l'énorme majorité des radicaux, se taisent ici comme ils étaient forcés de se taire dans la vie. Ils sont restés dans un mauvais souvenir est on ne les mentionne que sur pierres tombales des certains membres du parti radical, qui furent maltraités et tués. On y a dénigré surtout les libéraux, car en 1893 de leurs baïes sont morts les dix huit paysans — radicaux de Goračići. C'est ainsi que dans leurs épitaphes les libéraux sont traités de «janissaires serbes»! Le monument du député radical de Dragačevo Petar Šolajić, qui fut empoisonné illustre le mieux cette époque des conflits et meurtres politiques en Serbie de la fin du XIX siècle. Les noms de deux victimes, peut-être, les plus grandes pour le parti radical, Ljubo Didić et Ranko Tajsic y sont inscrits.

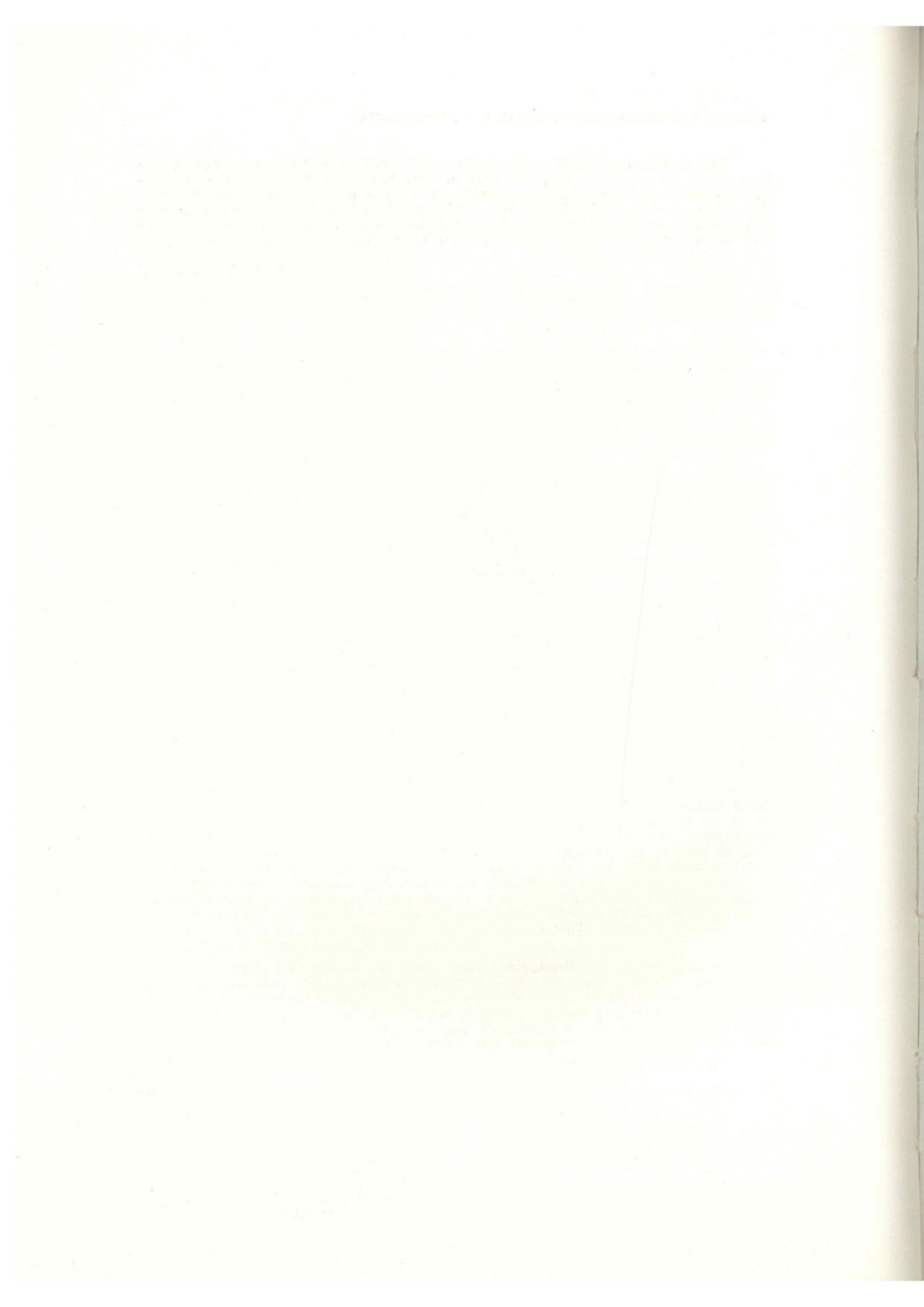
Les partis qui entrent en scène dans notre siècle ont laissé peu de traces dans les épitaphes. On a trouvé seulement deux inscriptions de ce genre: une sur le parti social-démocratique et l'autre sur le parti agraire, tandis que sur le parti démocratique pas une seule. Il y a pourtant un peu plus de témoignages sur le parti communiste et ses membres (une vingtaine) — ces épitaphes émouvants évoquent la mémoire triste sur la mort des communistes fusillés et tués dans la dernière guerre.

ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАБАЈИМА

Les inscriptions tombales en Serbie de l'ouest démontrent un aspect populaire de la vie et des événements politiques du passé. Les événements et conflits politiques, les changements des régimes, la manière du règne dans des périodes différentes, le rôle et le destin des certains chefs de parti, la vie parlementaire et la vie des partis politiques, les désaccords idéologiques, les révoltes et les meurtres — tout cela s'y reflète d'une manière aussi nette qu'impressionnante.

RADOJKO NIKOLIĆ

1. Деталъ споменика Сретена Протића, писара среза драгачевског за време уставобранитеља (Негришори, +1848)

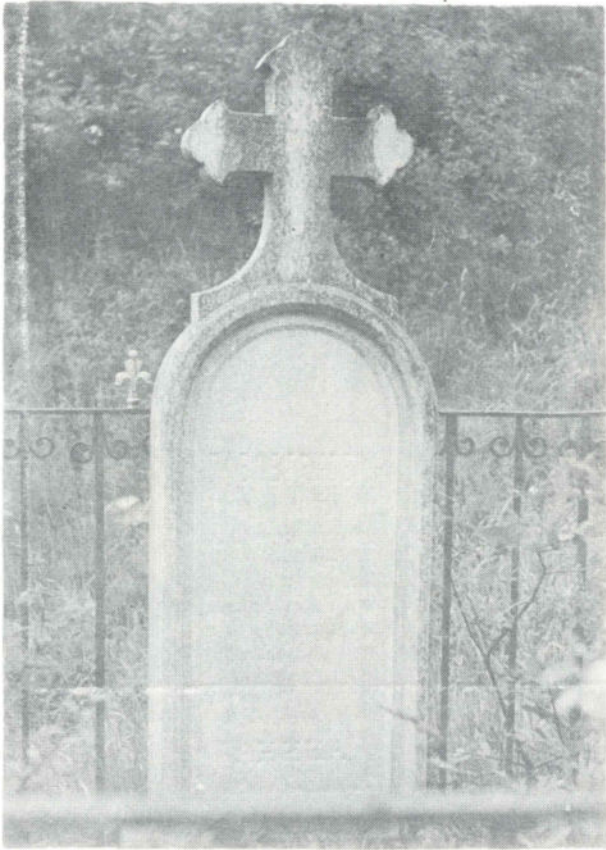
2. Споменик Карађорђевог војводе Јована Демира (Дражиновићи, +1852)

3. Споменик Радована Марића, депутирца Светоандрејске, Малогоспојинске и Преображењске скупштине (Добродо, +1862)

4. Деталъ споменика светоандрејског депутирца Сима Радојевића (Гојна Гора, +1860)

5. Споменик либералског посланика Павла Грковића (Горњи Милановац, убијен 1874)

6. Споменик Филипа Теофиловића, са податком о постанку партија у Србији (Врњачи, +1907)

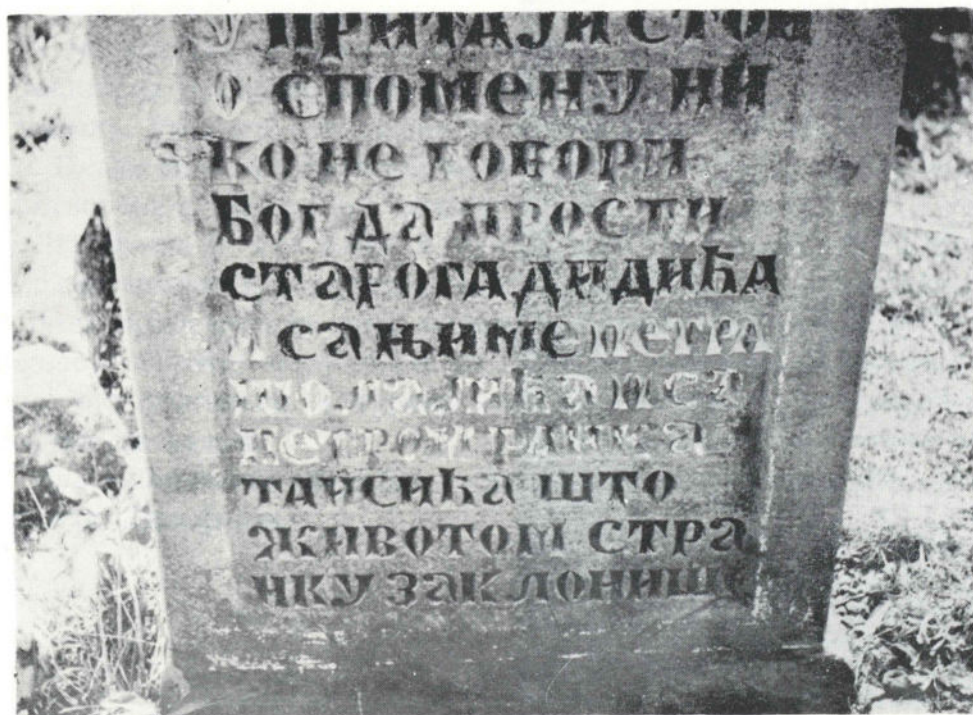
7. Споменик радикала Велимира Милуновића (Слатина, +1889)

8. Споменик служитеља општине чачанске Марка Дубовића (Чачак, убијен од либерала „о крвавом Божићу“ 1892)

9. Споменици браћи Басарићима, Авраму и Јеврему
(Губеревици, погинули у горачићкој буни 1893)

10. Детаљ споменика радикаског посланика Петра Шолајића (Лиса,
отрован од напредњака 1894)

11. Споменик народног трибуна Ранка Тајси-
ћа (Пухово, +1903)

12. Бочна страна споменика „старог радикала“
Милана Вукашиновића (Горачићи, +1924)

13. Деталј споменика радикала Живојина Ка-
рића (Ртари, +1939)